
Józef Krukowski

STOLICA APOSTOLSKA WOBEC KOMUNIZMU. OD BENEDYKTA XV DO JANA PAWŁA II

Problematyka relacji między Stolicą Apostolską¹ a państwami komunistycznymi obejmuje szereg zagadnień pragmatycznych i doktrynalnych. Na wstępie trzeba zwrócić uwagę na tożsamość Stron tych relacji i celów każdej z nich.

Stolica Apostolska w relacjach z państwami komunistycznymi – podobnie jak z innymi podmiotami – występuje w podwójnej roli. W pierwszej – jako najwyższy podmiot władzy Kościoła katolickiego, uniwersalnej społeczności religijnej pełniącej swoją misję na terytoriach wielu państw; w drugiej – jako uczestnik stosunków międzynarodowych wyposażony w podmiotowość publiczno-prawną, obejmującą zdolność do utrzymywania stosunków dyplomatycznych i zawierania umów międzynarodowych². Natomiast poszczególne państwa określają relacje ze Stolicą Apostolską w zależności od tego, jaki jest ich reżim polityczny, tzn. ogół założeń ideologicznych, na których aparat państwowy opiera swój stosunek do społeczeństwa, a także metod, jakie stosuje wobec niego. Powszechnie wyróżnia się dwa przeciwstawne

KS. PROF. DR HAB. JÓZEF KRUKOWSKI – przewodniczący Komisji Prawniczej Polskiej Akademii Nauk Oddział w Lublinie, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: jkruk@kul.pl

¹ Nazwa „Stolica Apostolska”, czyli „Stolica Święta” (*Apostolica Sedes seu Sancta Sedes*) oznacza Biskupa Rzymu, czyli Papieża, jako głowę Kościoła katolickiego i Kurię Rzymską, czyli zespół organów pomocniczych, za pośrednictwem których spełnia On swoje zadania w Kościele i w świecie. Por. *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus* (25.01.1983), AAS 75 (1983), pars II, s. 1-317; tekst polski w: *Kodeks Prawa Kanonicznego*, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Pallottinum, Poznań 1984, kan. 361.

² Szerzej na ten temat: J. KRUKOWSKI, *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, s. 177-264.

reżimy polityczne – totalitarny i demokratyczny, oraz pośredni – reżim autokratyczny. Istnieją różne wersje każdego z nich. Stolica Apostolska ustosunkowuje się do tych reżimów biorąc pod uwagę założenia ideologiczne, na jakich określają one swój stosunek do społeczeństwa, metody ich realizacji oraz możliwości pełnienia swej misji religijnej i moralnej względem wiernych, będących obywatelami danego państwa.

W XX w. Stolica Apostolska stanęła wobec konieczności ustosunkowania się do reżimu komunistycznego w wersji marksistowsko-leninowskiej. Pierwszym tego rodzaju państwem był Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, utworzony w wyniku rewolucji październikowej w Rosji w 1917 r. Po tragicznych wydarzeniach II wojny światowej reżim ten został narzucony państwom Europy środkowo-wschodniej. W relacjach między Stolicą Apostolską a państwami komunistycznymi zaistniały więc dwa etapy. Pierwszy z nich trwał od rewolucji październikowej w Rosji do zakończenia II wojny światowej (1917-1944); drugi – do rozpadu bloku państw komunistycznych, zainicjowanego w Polsce przez „Solidarność”. Stanowisko Stolicy Apostolskiej wobec tego reżimu określali papieże od Benedykta XV do Jana Pawła II³.

1. Od rewolucji październikowej do zakończenia II wojny światowej

1. Przed rewolucją bolszewicką w Rosji Stolica Apostolska traktowała socjalizm i komunizm, jako projekt systemu politycznego i gospodarczego, niebezpieczny dla życia społecznego. Pod koniec XIX w. oceny socjalizmu dokonał papież Leon XIII w encyklice *Rerum*

³ Por. H. STEHLE, *Tajna dyplomacja watykańska. Papiestwo wobec komunizmu (1917-1991)*, Real Press, Warszawa 1993. Autor w tej publikacji ukazał przebieg relacji między Stolicą Apostolską a przedstawicielami ZSRR i innych państw komunistycznych z dokładnością kronikarską. Opis wydarzeń dotyczących tych relacji w niniejszym artykule w znacznej mierze jest oparty na informacjach zawartych w cytowanej publikacji.

novarum (1891)⁴. Przeprowadził w niej krytykę ustroju kapitalistycznego i wskazał konieczność rozwiązywania trudnych problemów społecznych – zwłaszcza kwestii robotniczej, jednocześnie ostrzegł robotników przed błędnymi rozwiązaniami, proponowanymi przez socjalizm. Rozwiązania te – Jego zdaniem – były nie do przyjęcia, gdyż zmierzały do zniesienia własności prywatnej, co było sprzeczne z prawem naturalnym i wychodziło na szkodę robotnikom i ich rodzinom. Natomiast w encyklice *Graves de communi* (1901)⁵, Leon XIII zaproponował demokrację chrześcijańską jako przeciwstawną socjal-demokracji.

2. Nowa sytuacja zaistniała z chwilą powstania pierwszego państwa komunistycznego w wyniku rewolucji październikowej w Rosji. W stanowisku Stolicy Apostolskiej wobec reżimu komunistycznego zaistniały dwie warstwy: pragmatyczna i doktrynalna. W pierwszej Stolica Apostolska zastosowała metodę dialogu na drodze dyplomatycznej, zmierzającego do wynegocjowania gwarancji niezbędnych do realizacji przez Kościół swojej misji religijno-moralnej względem katolików; w drugiej zakwestionowała podstawowe założenia ideologiczne.

Pierwsze kontakty z władzą komunistyczną ZSRR Stolica Apostolska nawiązała za pontyfikatu papieża Benedykta XV. Były to interwencje bądź rozmowy dyplomatyczne, które podejmowali przedstawiciele Stolicy Apostolskiej: Achilles Ratti, reprezentant Stolicy Apostolskiej w Warszawie (późniejszy papież Pius XI)⁶; Piotr Gasparri, sekretarz

⁴ LEO PP. XIII, Litterae encyclicae Sanctissimi D.N. Leonis Papae XIII de conditione opificum *Rerum novarum* (15.05.1891), ASS 23 (1890/91), s. 641-670.

⁵ TENZE, Epistola encyclica Sanctissimi Domini Nostri Leonis divina providentia Papae XIII de democratia christiana *Graves de communi* (18.01.1901), ASS 33 (1900/1901), s. 385-396.

⁶ Achilles Ratti, wizytator apostolski, a następnie nuncjusz apostolski w Warszawie; latem 1918 r. zwrócił się telegraficznie do Lenina o uwolnienie carowej i jej córek, a następnie o zachowanie życia carewicza Wielkiego księcia Jerzego. Jednak

stanu papieża Benedykta XV⁷ i Eugeniusz Pacelli, nuncjusz apostolski w Monachium i w Berlinie (późniejszy papież Pius XII).

3. Gdy w latach 1921-1922 w Rosji tysiące ludzi umierało z braku żywności, prawosławny patriarcha Moskwy, Tichon, zwrócił się do świata, a zwłaszcza do zwierzchników Kościołów o pomoc dla głodujących. Wówczas Benedykt XV podjął inicjatywę udzielenia im pomocy charytatywnej w sposób uregulowany na drodze prawnej. Na podstawie umowy z rządem ZSRR, do Rosji mieli udać się misjonarze w celu wspomagania ludności przez rozdanie żywności wśród głodujących, przez zakładanie szkół rolniczych i zawodowych oraz wychowanie moralne i religijne. Wówczas w Watykanie obudziła się nadzieja, że – zgodnie z przepowiednią Fatimską – nastął czas, w którym „Rosja nawróci się”. Komuniści zażądali od Stolicy Apostolskiej określenia, jaką kwotę przeznaczy na pomoc dla Rosji, ale nie godzili się na to, aby z misją charytatywną łączyć misję religijną

interwencje te okazały się daremne. Następnie na wniosek kard. P. Gaspariego zwrócił się on do Lenina o uwolnienie z więzienia abp. Roppa, ordynariusza Mohylewa. Okazało się, że była to pomyłka, ponieważ aresztowanym nie był abp Ropp, ale jego bratanek. Jednakże nieco później w 1919 r. aresztowany został także abp Ropp pod zarzutem współpracy z Polską. Wówczas Mons. Ratti starania o uwolnienie Go podjął za pośrednictwem Czerwonego Krzyża w Warszawie. Interwencja ta okazała się skuteczna. Abp Ropp 17 listopada 1919 r. został zwolniony z więzienia – na zasadzie wymiany jeńców – i przybył do Warszawy.

⁷ W marcu 1919 r. dwaj prawosławni arcybiskupi zwrócili się do papieża Benedykta XV „o współczucie” z powodu prześladowań ze strony bolszewików. Wówczas kard. Gasparri – na polecenie Papieża – zwrócił się drogą telegraficzną do Lenina z prośbą o wydanie „surowych rozporządzeń, nakazujących poszanowanie duchownych wszelkich religii”. Wówczas Cziczetrin, Ludowy Komisarz Spraw Zagranicznych ZSSR, cynicznie odpowiedział, że „żaden duchowny tej religii [prawosławnej – J.K.] nie ucierpiał ze względu na przekonania religijne”, ale że: „Wobec tych, którzy uczestniczyli w spiskach przeciwko rządowi sowieckiemu i przeciwko władzy robotniczo-chłopskiej, stosujemy naprawdę tę samą procedurę, co wobec innych obywateli”, zaś ataki na duchownych prawosławnych przypisał katolikom.

i edukacyjną. Widocznie Stolica Apostolska nie szczędziła swej pomocy, gdyż po śmierci papieża Benedykta XV (22.01.1922 r.) okazało się, że skarbiec watykański jest pusty. Kontynuacja pomocy dla głodujących w Rosji miała więc być ze zbiórek organizowanych wśród katolików na całym świecie, zwłaszcza w Ameryce. W tym czasie władze sowieckie zarządziły w całej Rosji rekwizycję wszelkich cennych sprzętów kościelnych ze złota, srebra i drogich kamieni, zaś z projektu umowy ze Stolicą Apostolską wykreślili wzmiankę o możliwości prowadzenia działalności misyjnej, można było tylko udzielać pomocy głodującym. Jednak nowy papież Pius XI prawdopodobnie uległ opinii abp. Roppa, że rządy sowieckie są przejściowe. Dlatego 12 marca 1922 r. nastąpiło podpisanie „Porozumienia pomiędzy Stolicą Apostolską i Rządem ZSRR”. W imieniu Stolicy Apostolskiej pod tą umową złożył podpis sekretarz stanu, kard. P. Gasparri. Rząd sowiecki zagwarantował Stolicy Apostolskiej koncesje gruntowe dla zakładów rolnych i oświatowych w Rosji. Dyplomacji papieskiej wydawało się to realne zwłaszcza, gdy Lenin pod hasłem „nowej polityki ekonomicznej” zapowiedział wpuszczenie do Rosji obcego kapitału.

4. Następnie dyplomacja papieska została włączona do rozmów w sprawie zawarcia układu między państwami zachodnimi a Rosją. Dnia 22 kwietnia 1922 r. król włoski Wiktor Emmanuel zaprosił uczestników Światowej Konferencji Gospodarczej do Genui na krążownik „Dante Alighieri”, w którym wzięli udział dyplomaci amerykańscy, niemieccy i sowieccy. Wcześniej został podpisany układ niemiecko-sowiecki w Rapallo, w którym obie strony zrezygnowały z odszkodowań wojennych, co wzbudziło zastrzeżenia ze strony polityków innych państw zachodnich. Wówczas kard. Gasparri wysłał do Genui swego substytuta mons. Pizzardo, aby skłonił bolszewików – na podstawie zasad prawa międzynarodowego – do ustępstw w dziedzinie polityki religijnej. Natomiast kanclerz Rzeszy Niemieckiej chciał wykorzystać poparcie Stolicy Apostolskiej dla swego układu z Rapallo, budzącego

zastrzeżenia na Zachodzie. Zarówno Niemcom, jak i Rosji zależało na pozyskaniu poparcia Stolicy Apostolskiej dla swoich planów z uwagi na jej wysoki autorytet moralny. Natomiast Papieżowi zależało na przetrwaniu Kościoła w Rosji, skazanego przez komunistów na wyniszczenie.

5. Wysłannicy papiescy do Rosji z misją charytatywną w lipcu 1922 r. – po zetknięciu się z rzeczywistością – w swych informacjach do Watykanu wypowiadali się sceptycznie o swych możliwościach. Pierwszy kierownik misji papieskiej, Amerykanin ks. Walsh, jako półoficjalny przedstawiciel Stolicy Apostolskiej, miał negocjować umowę w sprawach powierzonych przez Sekretariat Stanu. Jednak wkrótce okazało się, że Sowietom nie zamierzają dotrzymać swoich zobowiązań. Jakkolwiek pozwolili wysłannikom papieskim rozdzielać dary dla głodującej ludności, to jednocześnie konsekwentnie dążyli do likwidacji Kościoła. W Petersburgu abp Cieplak, następca abp. Roppa, w dniu 22 lipca 1922 r. otrzymał od władzy sowieckiej nakaz wydania wszelkich „budynków i przedmiotów kultu”. Gdy zgodnie z poleceniem Stolicy Apostolskiej zgłosił w tej sprawie sprzeciw, wówczas na trzy tygodnie przed Bożym Narodzeniem 1922 r. policja zamknęła wszystkie kościoły katolickie w całej Rosji, poza francuskimi. Gdy po tym fakcie abp Cieplak otrzymał z Watykanu zgodę na podpisanie kompromisowej zgody na wydanie kościołów i podpisanie z rządem umowy w sprawie użytkowania kościołów dla celów religijnych, władze sowieckie już nie były tym zainteresowane. Natomiast 12 marca 1923 r. abp Cieplak, wikariusz generalny ks. prałat Butkiewicz, egzarcha greckokatolicki Fedorow, i dwunastu innych duchownych zostali wezwani do Moskwy na proces przed Sądem Najwyższym za opór wobec realizacji dekretu o rozdziale Kościoła od państwa i dekretu o zajęciu majątku kościelnego. Podczas tego procesu abp Cieplak i ks. Butkiewicz zostali skazani na śmierć przez rozstrzelanie „za działalność kontrrewolucyjną”. W następstwie interwencji dyplomatycznej kard. Gasparriego

u przewodniczącego Rady Najwyższej, Kalinina, zmieniono wyrok tylko względem Cieplaka na 10 lat więzienia, natomiast na prałacie Butkiewiczu 31 marca 1923 r. wyrok wykonano strzałem w tył głowy. Mimo tych wydarzeń Stolica Apostolska nie zaniechała prowadzenia misji charytatywnej względem głodującej ludności Rosji, kierując się jednocześnie troską o to, aby nie utracić kontaktu z Kościołem w Rosji i dialogu z władzą sowiecką.

6. Pośrednikiem w prowadzeniu tego dialogu była dyplomacja niemiecka. Przewodniczący misji charytatywnej, ks. Walsh, nie podobał się Sowietom. Dlatego też został odwołany do Rzymu, gdzie złożył Papieżowi informacje o niedotrzymywaniu warunków umowy przez władze sowieckie. Natomiast po powrocie do Moskwy przedstawił władzom nowe propozycje zawarcia ze Stolicą Apostolską umowy w sprawie kontynuacji misji charytatywnej za cenę pewnych ustępstw ze strony Sowietów, a mianowicie: uwolnienie abp. Cieplaka, a zwłaszcza zezwolenie na nauczanie dzieci religii. Projekt tej umowy w lipcu 1923 r. przedłożył on sowieckiej komisji pomocy zagranicznej, którą kierowała pani Kamieniowa, siostra Trockiego. Władze sowieckie zachowały się nader powściągliwie, gdyż środki finansowe, jakimi dysponowała misja Stolicy Apostolskiej, były skromne. W tym czasie ambasador niemiecki w Moskwie zawiadomił Berlin, aby powiadomił Watykan o tym, aby wycofał ks. Walsha, bo „pomieszał akcję charytatywną z działalnością dyplomatyczną”. Kard. Gasparri odpowiedział, że sprawa personalna jest drugorzędna, zaś ważniejsze jest to, że Rosjanie nie dotrzymują żadnych obietnic, np. zawarcia *modus vivendi* dotyczącej własności kościelnej. Natomiast kierownikiem misji charytatywnej Stolicy Apostolskiej w Rosji został niemiecki zakonnik, ks. Edward Gehrmann.

Jedynym pozytywnym aktem władzy sowieckiej wobec postulatów Stolicy Apostolskiej było wydanie relikwii św. Andrzeja Boboli, polskiego męczennika, zamordowanego przez Kozaków w 1657 r.

Relikwie te w listopadzie 1923 r. zostały przesłane z Odessy statkiem do Rzymu.

7. Na początku grudnia 1923 r. sowiecki ambasador przy Kwirynale przedłożył w papieskim Sekretariacie Stanu propozycję, aby Stolica Apostolska, jako autorytet międzynarodowy, oficjalnie uznała ZSRR na arenie międzynarodowej i zawarła z nim umowę w sprawie przekształcenia misji charytatywnej w nuncjaturę, oraz, aby zmieniła dotychczasową ogólną umowę o pomocy w konkretne zobowiązania finansowe. Władze sowieckie miały dać gwarancje „wolności kultu” dla katolików, uwolnienie przez akt łaski duchownych uwięzionych, oraz możliwości nauczania dzieci religii. Jednakże pod koniec grudnia 1923 r. ukazało się nowe rozporządzenie rządu sowieckiego zabraniające nauczania nieletnich religii, nawet poza szkołą w większych grupach niż trzyosobowe, za uprzednim zezwoleniem.

Kard. Gasparri uznał, że propozycja Moskwy zasługuje na „rozważenie” i na 17 grudnia 1923 r. zwołał posiedzenie Kongregacji do Nadzwyczajnych Spraw Kościoła. Kongregacja zdecydowała, że Stolica Apostolska wstrzymuje się przed uznaniem ZSRR i ustanowieniem nuncjusza apostolskiego w Moskwie, ale proponuje ustanowienie delegata apostolskiego opieki nad Kościołem w Rosji, który nie będzie akredytowany przy głowie państwa, ale będzie rezydować w Moskwie i negocjować z rządem sowieckim *modus vivendi* dla Kościoła. Jeżeli negocjacje okażą się pomyślne, wówczas Stolica Apostolska wyrazi uznanie dla państwa sowieckiego i podpisze z nim *modus vivendi*. Od tych negocjacji uzależniono też wysłanie nowej pomocy dla misji charytatywnej.

Dopóki władzom sowieckim zależało na uzyskaniu uznania Stolicy Apostolskiej na arenie międzynarodowej, starały się utrzymać z nią kontakty dyplomatyczne. Rozmowy w tej sprawie były prowadzone za pośrednictwem ambasady sowieckiej w Berlinie, do których ze strony kościelnej upoważniony został mons. E. Pacelli. Tam właśnie została

przekazana odpowiedź Stolicy Apostolskiej na propozycje rządu sowieckiego z grudnia 1923 r. Zirytowani tą odpowiedzią sowieci powiadomili ks. Gehrmana (22 marca 1924 r.), że misja charytatywna Stolicy Apostolskiej została skreślona z listy aprobowanych organizacji charytatywnych. Władzom sowieckim nie zależało już na uznaniu ze strony Stolicy Apostolskiej, ponieważ takie uznanie wyraziły Włochy, Anglia, Norwegia, Austria, Grecja i Szwecja.

W Moskwie po śmierci Lenina toczyła się walka o władzę między zwolennikami Stalina i Trockiego. Jakkolwiek rozmowy watykańsko-sowieckie w Berlinie były kontynuowane, to nie dawały żadnego postępu w kierunku zawarcia oczekiwanego *modus vivendi*. Sowietom nie chcieli zagwarantować nawet nauczania religii w kościołach. Kard. Gasparri w sierpniu 1924 r. polecił więc ks. Gehrmannowi zamknięcie misji charytatywnej w Rosji. W tym czasie po śmierci Lenina, z polecenia Stalina komisarz Łunczarski, kompetentny w sprawach wyznaniowych, wzmógł walkę z religią.

8. Papież Pius XI do tej rzeczywistości ustosunkował się w przemówieniu z okazji Bożego Narodzenia do Kardynałów (18 grudnia 1924 r.). Potwierdził on wolę wspomagania ludu rosyjskiego i zwrócił się z apelem do mężów stanu, aby „wspólnymi siłami starali się oddalać od siebie i od swym współobywateli wielkie zagrożenie i oczywiste zło socjalizmu i komunizmu, nie osłabiając zarazem poczucia troski o polepszenie doli robotników i nieuprzywilejowanych”.

Papież Pius XI zachęcał nuncjusza Pacellego do kontynuowania rozmów z przedstawicielem ZSRR. Jednakże Sowietom zażądali uznania przez Stolicę Apostolską pozycji ZSRR na arenie międzynarodowej, zasady „rozdzielenia Kościoła od państwa” i całego ustawodawstwa dotyczącego tworzenia związków wyznaniowych (rejestracji, zatwierdzania statutów, wyboru przewodniczącego gminy wyznaniowej przez członków wspólnoty, kontroli państwowej nad kontaktami Stolicy Apostolskiej ze wspólnotami wyznaniowymi w Rosji). Stolica

Apostolska nie chciała zgodzić się na takie warunki, zwłaszcza na ograniczanie jej swobody co do nominacji biskupów. Rozmowy Pacellego w 1925 r. w tej sprawie nie przyniosły żadnego rezultatu.

9. Gdy okazało się, że droga dyplomatyczna zmierzająca do ustalenia podstaw prawnych dla realizacji misji Kościoła w Rosji jest bezskuteczna, papież Pius XI podjął decyzje w sprawie utrzymania więzi z Kościołem katolickim w Rosji na drodze prywatnych kontaktów z wiernymi – w konspiracji przed władzą państwową. W tym celu za pośrednictwem Ambasady Francuskiej w Moskwie prywatną podróż do Moskwy w 1925 r. odbył francuski jezuita Michel d’Herbigny, rektor Papieskiego Instytutu Wschodniego w Rzymie. Po powrocie do Rzymu i złożeniu Papieżowi informacji – d’Herbigny otrzymał upoważnienie odbycia drugiej podróży. Po otrzymaniu wizy „w celach duszpasterskich względem katolików w Ambasadzie Francuskiej w Moskwie”, otrzymał święcenia biskupie z rąk abp. Pacellego w Berlinie, aby mógł udzielić w Rosji święceń biskupich. W Wielki Czwartek – 1 kwietnia 1926 r. – dotarł on do Moskwy. Trudno było mu nawiązać kontakty z duchownymi Kościoła katolickiego w terenie, gdyż oficjalnie taki Kościół w Rosji sowieckiej nie istniał. Za pośrednictwem Ambasady Francuskiej wezwał do Moskwy duchownego ks. Neveu, byłego dziennikarza francuskiego, który prowadził tajne duszpasterstwo. W dniu 21 kwietnia 1926 r. udzielił mu – na podstawie bulli papieskiej – sakry biskupiej i mianował go delegatem apostolskim w ZSRR. Poleciał mu nie ogłaszać swoich kompetencji, aby nie narazić się na natychmiastowe aresztowanie. Następnie odbył z Nim podróż na Ukrainę do Charkowa, Nikolajewa, Odessy i Kijowa. Tam spotkał się z księżmi przewidzianymi do święceń biskupich i ks. Teofila Skalskiego mianował administratorem apostolskim sowieckiej części diecezji żytomierskiej.

Podczas drugiej podróży do Moskwy d’Herbigny 10 maja 1926 r. w konspiracji przed władzą sowiecką udzielił święceń biskupich

Bolesławowi Słokans'owi i Aleksandrowi Frison'owi (greko-katolik). Dnia 14 maja opuścił Moskwę. Po powrocie d'Herbignego Pius XI sądził, że uda się zbudować hierarchię Kościoła katolickiego w Rosji bez zgody władz komunistycznych. Przy Kongregacji ds. Kościołów Wschodnich ustanowił specjalną Komisję ds. Rosji (*Commissio pro Russia*), której kierownictwo powierzył d'Herbignemu.

Latem 1926 r. d'Herbigny wyruszył do Rosji po raz trzeci. Tutaj usiłował złożyć wizytę władzom sowieckim, lecz funkcjonariusze władz centralnych nie chcieli z nim rozmawiać. Jednakże podczas wizyty w Leningradzie udzielił święceń biskupich ks. Antoniemu Maleckiemu. Następnie w Moskwie ogłosił wiernym z ambony, że „Ojciec Święty postanowił, że opiekę nad nimi obejmie biskup”. Po tym wydarzeniu urzędnik sowiecki nakazał mu opuścić Rosję. Przed wyjazdem wręczył bp. Neveu dokumenty papieskie, upoważniające go, aby w nagłych wypadkach nie czekając na bullę – ustanowił administratora apostołskiego z zastrzeżeniem, żeby w Rosji poza nim nie było więcej niż trzech biskupów oraz, żeby negocjował z władzami państwowymi na temat polepszenia sytuacji ludzi wierzących. Dwa dalsze dokumenty podporządkowały jego jurysdykcji bp. Fedorowa i upoważniały go do przyjmowania do Kościoła katolickiego duchownych prawosławnych, gdyby chcieli przejść. Po jego wyjeździe w Rosji istniała w konspiracji hierarchia kościelna złożona z czterech biskupów Kościoła łacińskiego i jednego biskupa Kościoła greko-katolickiego.

Nuncjusz apostolski w Berlinie, Pacelli, otrzymał dokument podpisany przez komisarza Cziczerina, w którym komuniści rosyjscy już nie proponowali Stolicy Apostolskiej konkordatu, ale tylko aprobatę ograniczeń wolnościowych jednostronnie określonych w formie dekretu. Ostatecznie 15 października 1926 r. Rada Komisarzy Ludowych w Moskwie podjęła uchwałę, iż Rząd ZSRR postanowił, że do podjęcia innych regulacji nie będzie wyrażać zgody na przyjazdy zagranicznych duchownych, przybywających do ZSRR w celach

religijnych bądź dla zajęcia się kierownictwem istniejących w ZSRR związków wyznaniowych.

W dniu 6 października 1927 r. nuncjusz Pacelli oświadczył sowieckiemu ambasadorowi w Berlinie, Krestinskiemu, że Stolica Apostolska jest gotowa uwzględnić zastrzeżenia natury politycznej, które rząd rosyjski mógłby mieć wobec kandydatów na urząd biskupi oraz prosi o możliwość: a) otwarcia seminariów duchownych, b) wysyłania do Rosji duchownych, dogodnych dla rządu, c) wspierania tych duchownych oraz ich pracy. Jednak władze sowieckie nie udzieliły odpowiedzi na tę propozycję. W takich okolicznościach papież Pius XI dnia 27 grudnia 1927 r. zakomunikował kard. P. Gasparriemu, iż: „Tak długo, jak w Rosji trwa prześladowanie, nie będzie z Sowietami rokowań”.

Władze sowieckie przystępując do definitywnej walki z Kościołem dokonały likwidacji hierarchii kościelnej. Bp Sloskans, mimo że był narodowości lotewskiej, został oskarżony, iż był agentem Polski i Piłsudskiego, i skazany za szpiegostwo na trzy lata obozu karnego na wyspach Sołowiewa. Ks. Skalski administrator apostolski Żytomierza, 27 stycznia 1928 r. został skazany na dziesięć lat więzienia pod zarzutem nielegalnego przyjęcia święceń biskupich. Egzarcha Frison został skazany na obóz na wyspach Sołowiewa na Morzu Białym, gdzie przebywało 22 księży katolickich. Tam w 1937 r. został rozstrzelany.

Dnia 8 kwietnia 1929 r. przy prezydium Centralnego Komitetu Wykonawczego powołano stałą komisję do spraw wyznań, pod przewodnictwem Szmidowicza, byłego rozmówcy d'Herbignego. Wydano nowy dekret o rozdziale Kościoła od państwa, w którym zaostrzono dotychczasowe ustawodawstwo. Dekret ten pozostał w mocy przez 60 lat, na nim wzorowało się ustawodawstwo tzw. państw socjalistycznych po II wojnie światowej⁸.

⁸ G. CODEVILLA, *Stato e Chiesa nell'Unione Sovietica*, Jaca Book, Milano 1972.

Wtedy papież Pius XI wezwał wiernych całego świata do „modlitewnej wyprawy krzyżowej”, co pobudziło Sowietów do jeszcze większego terroru antyreligijnego. Nowy papieski sekretarz stanu E. Pacelli, odpowiadając na notę niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych wyjaśniał, że papież nie wzywa do „militarnej wyprawy krzyżowej”, ale do mobilizacji duchowej i oddziaływania na stan moralny świata. Dziennik „Izwietia” w Moskwie ogłosił, że Papież został światowym przywódcą w walce przeciwko Związkowi Sowieckiemu. Dnia 6 kwietnia 1930 r. Papież usamodzielił Komisję ds. Rosji, odłączając ją od Kongregacji Kościołów Wschodnich, a jej kierownictwo powierzył bp. d’Herbigny. W 1934 r. przyłączono ją do Kongregacji ds. Nadzwyczajnych Spraw Kościelnych.

10. Papież Pius XI – po bezowocnych próbach dialogu z władzami komunistycznymi – stanowisko swe wobec komunizmu określił w dwóch encyklikach społecznych.

Najpierw w encyklice *Quadragesimo anno* (1931)⁹ napiętnował zarówno kapitalizm, jak i komunizm. Stwierdził m.in.: „Komunizm, tak w teorii jak i w praktyce stawia sobie dwa cele: najostrzejszą walkę klas i zniesienie własności prywatnej, a robi to nie skrycie i nie na drodze okrężnej, lecz jawnie, otwarcie, przy użyciu wszelkich nawet najgwałtowniejszych środków [...]. Świadczą o tym okropna pożoga i ruiny którymi znaczą olbrzymie przestrzenie Europy Wschodniej i Azji. Do jakiego stopnia jest on nieprzyjacielem i otwartym wrogiem Kościoła i samego Boga, mówią o tym, niestety aż nadto głośno, fakty niezaprzeczalne i wszystkim znane”.

Następnie Pius XI w encyklice *Divini Redemptoris*, czyli o bezbo-

⁹ PIUS PP. XI, Litterae encyclicae ad venerabiles fratres patriarchas, primates, archiepiscopos, episcopos aliosque locorum ordinarios, pacem et communionem cum Apostolica Sede habentes itemque ad christifideles catholici orbis universos. De ordine sociali instaurando et ad evangelicae legis normam perficiendo, in annum XL post editas Leonis XIII litteras encyclicas «Rerum novarum» *Quadragesimo anno* (15.05.1931), AAS 23 (1931), s. 177-228.

żnym komunizmie (1937)¹⁰ dokonał wnikliwej analizy tego systemu jako ideologii i ustroju społeczno-politycznego. Papież zdefiniował w niej komunizm, jako błędną ideologię zagrażającą cywilizacji chrześcijańskiej. Obowiązkiem Kościoła – Jego zdaniem – jest obrona przed zagrożeniem płynącym z tej strony. Papież wskazał na błędne podstawy komunizmu zawarte w materializmie dialektycznym i historycznym, jak: odrzucenie idei Boga, zakwestionowanie rzeczywistości duchowych i nadprzyrodzonych, odmawianie człowiekowi prawa do godności i wolności, zaprzęganie jednostki ludzkiej w jarzmo pracy kolektywnej wbrew jej woli, pozbawianie rodziny więzi duchowej i praw rodziców do wychowania dzieci, kult jednostki, wadliwa koncepcja życia gospodarczego, według której zadaniem człowieka jest wytwarzanie dóbr materialnych, a głównym celem jest ich używanie. Do tej analizy ustroju komunistycznego dołączył Papież opis faktycznej sytuacji w ZSRR, stwierdzając: „w ten sposób zamiast rajów na ziemi powstaje tylko terror, taki właśnie, jaki widzimy w Rosji, gdzie dawni towarzysze, wspólni spiskowcy i bojownicy mordują się wzajemnie; terror, który nie może powstrzymać rozkładu społecznego a tym mniej dezorganizacji struktury społecznej”. Odrzucając błędy doktryny komunizmu i piętnując metody jego działania Papież ostrzegł katolików i świat cywilizacji Zachodniej przed zagrożeniami płynącymi z jego strony. Jednak ostrzeżenia te w ówczesnej, coraz bardziej napiętej sytuacji międzynarodowej, nie wywarły większego wpływu na polityków.

Papież Pius XII nie wydał specjalnych dokumentów poświęconych krytyce reżimu komunistycznego w okresie II wojny światowej ani po

¹⁰ TENŽE, *Litterae encyclicae ad venerabiles fratres patriarchas, primates, archiepiscopos, episcopos, aliosque locorum ordinarios pacem et communionem cum Apostolica Sede habentes: de comunismo atheo* *Divini Redemptoris* (19.03.1937), AAS 29 (1937), s. 65-106; S. WYSZYŃSKI, *Pius XI w walce z komunizmem*, „Ateneum Kapłańskie” 39 (1937), s. 466-478; P. NITECKI, *Socjalizm i komunizm w nauczaniu społecznym Kościoła*, „Chrześcijanin w Świecie” 22 (1992), nr 1, s. 56-59.

wojnie – mimo że propaganda komunistyczna przedstawiała Go jako antykomunistę będącego na usługach imperializmu amerykańskiego. Znamienne jest, że w swych przemówieniach nawoływał do „wyprawy krzyżowej” dla odnowienia społeczeństwa, lecz nie dotyczyło to „wyprawy militarnej” (przemówienie na Boże Narodzenie w 1942 r.). Jednakże Papież ten *expressis verbis* nie potępił ani nazizmu hitlerowskiego ani komunizmu, aby nie pogorszyć sytuacji milionów katolików znajdujących się pod okupacją niemiecką bądź komunistyczną.

Pius XII nie wyraził zgody na to, aby włączyć autorytet Stolicy Apostolskiej po stronie państw osi do walki ze Stalinem. Z zapisków von Waicekera, ambasadora Niemiec przy Stolicy Apostolskiej, wiadomo, że w 1945 r. otrzymał on polecenie Ribbentropa, ministra spraw zagranicznych Rzeszy Niemieckiej, aby wysondować: czy Papież może wpłynąć na państwa zachodnie, aby z obawy przed bolszewizacją Europy nakłonił ich do zwrotu przeciwko Stalinowi. W odpowiedzi na to mons. Tardini poinformował go, że Stolica Apostolska: 1) nie może uczynić cokolwiek, co by działało zaostojąco; 2) nie może okazać się protektorem interesów politycznych czy militarnych; 3) nie może zachowywać się naiwnie.

Przed międzynarodową konferencją w Jalcie specjalny wysłannik prezydenta USA, Franklina D. Roosevelta, złożył wizytę Piusowi XII. Wówczas Papież prosił go, aby Alianci nie oddawali krajów Europy środkowo-wschodniej pod panowanie ZSRR. Gdy ten powtórzył to Rooseveltowi, a ten – Stalinowi, wówczas Stalin postawił pytanie: „A ile dywizji ma papież?”.

2. Od zakończenia II wojny światowej do rozpadu bloku komunistycznego w Europie

1. Papież Pius XII obawiał się, że metody walki z Kościołem, jakie władze komunistyczne zastosowały w ZSRR, będą stosowane również w państwach Europy środkowo-wschodniej. Dlatego w 1944 r. Stolica

Apostolska udzieliła nadzwyczajnych uprawnień (*facultates speciales*) wszystkim biskupom diecezjalnym i zrównanym z nimi rządcom Kościołów partykularnych w krajach Europy środkowo-wschodniej. Uprawnienia te dotyczyły podejmowania szeregu decyzji w zakresie jurysdykcji kościelnej w konkretnych sprawach duszpasterskich, które w normalnych warunkach były zarezerwowane Stolicy Apostolskiej. Mieli oni korzystać z nich tylko „w razie zaistnienia w najwyższym stopniu wyjątkowych okoliczności”, gdyby władze państwowe utrudniały im komunikację ze Stolicą Apostolską.

Odnosnie Polski do tych uprawnień wprowadzona została specjalna klauzula, dotycząca kompetencji zorganizowania pracy duszpasterskiej względem ludności polskiej, przesiedlonej ze wschodnich terytoriów II Rzeczypospolitej, na „Ziemie Odzyskane”, tj. na terytoria zachodnie i północne Polski, które przed 1945 r. należały do Rzeszy Niemieckiej. Pius XII udzielił kard. Augustowi Hlondowi w 1944 r. przed wyjazdem z Rzymu do Polski specjalnych uprawnień do ustanowienia administratur apostolskich z siedzibą we Wrocławiu, Opolu i Gorzowie Wielkopolskim oraz na ziemiach północnych dla diecezji warmińskiej w Olsztynie. Po śmierci prymasa Hlonda uprawnień tych Stolica Apostolska udzieliła prymasowi Stefanowi Wyszyńskiemu¹¹. Uprawnienia te – jak stwierdził prymas Wyszyński – były dwojakiego rodzaju. Pierwsze były udzielone na piśmie (*in scriptis*) za pośrednictwem dykasterii Kurii Rzymskiej; zaś drugie „żywym słowem” (*viva voce*) udzielone bezpośrednio przez Papieża, znane były tylko Papieżowi i Prymasowi. Uprawnienia, jakie Prymas otrzymał na piśmie 26 lutego 1949 r., zostały udzielone „dla lepszego zaradzenia dobru dusz”. Korzystanie z nich było obwarowane dwoma warunkami: 1) niemożliwością prowadzenia korespondencji ze Stolicą Apostolską, czy to

¹¹ J. KRUKOWSKI, *Uprawnienia nadzwyczajne Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, wobec zagrożeń ze strony reżimu komunistycznego*, „Studia Prymasowskie” 5 (2011), s. 29-42.

listownie, czy telegramem – zarówno szyfrowanym, jak i nieszyfrowanym; 2) niebezpieczeństwem zaistnienia poważnej szkody w zwłocę. Uprawnienia te zostały potwierdzone przez kolejnych papieży: Jana XXIII (1958), Pawła VI (1974), Jana Pawła I (1978) i Jana Pawła II (1978).

2. Stolica Apostolska nie zrywała stosunków dyplomatycznych z państwami Europy środkowo-wschodniej, istniejących w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej (w Pradze, Budapeszcie, Bukareszcie, Sofii), ani też nie zrywała umów konkordatowych zawartych w okresie międzywojennym. Natomiast władze komunistyczne tych państw przystąpiły do zrywania stosunków dyplomatycznych ze Stolicą Apostolską oraz obowiązujących umów konkordatowych¹².

Szczególna sytuacja zaistniała w Polsce, ponieważ nuncjusz apostolski w Warszawie, po agresji Niemiec hitlerowskich, we wrześniu 1939 r. razem z Prezydentem RP i Prymasem Polski opuścił Polskę. Po zakończeniu działań wojennych Pius XII nie wysłał do Polski nowego nuncjusza, lecz powracającemu do Polski prymasowi A. Hlondowi udzielił specjalnych uprawnień, dotyczących zorganizowania pracy duszpasterskiej Kościoła w nowych granicach terytorialnych. Kard. Hlond powrócił do Polski 20 lipca 1945 r. i – w oparciu o te uprawnienia – podjął decyzje w celu zapewnienia ludności polskiej opieki duszpasterskiej na ziemiach odzyskanych, które przed

¹² K. KAPLAN, *Stát a církev v Československu v letech 1948-1953*, Doplněk, Brno 1993; T. PIERONEK, *Polityka konkordatowa Stolicy Apostolskiej ze szczególnym uwzględnieniem krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 29 (2014), nr 3, s. 152-157; S. BALÁZS, *Relations between the Holy See and Hungary: the Legal Aspects of the Relations between Church and State*, w: *Relazioni internazionali giuridiche bilaterali tra la Santa Sede e gli Stati: esperienze e prospettive. International Bilateral Legal Relations between the Holy See and States: Experiences and Perspectives. 12-13 dicembre 2001*, red. M. Smid, C. Vasil, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2003, s. 161-162.

1939 r. należały do Niemiec. Po ogłoszeniu postanowień poczdamskich kard. Hlond już 15 sierpnia wydał dekrety, na mocy których mianował polskich administratorów apostolskich na tych ziemiach i wyposażył ich w uprawnienia biskupów rezydencjalnych. Decyzje te zadośćuczyniły potrzebom duszpasterskim, ale nie zadowolily władz państwowych, ponieważ miały charakter tymczasowy. Stolica Apostolska stanęła bowiem na stanowisku, że nie będzie ustanawiać polskiej organizacji kościelnej na tych ziemiach na sposób stały ze względu na brak pokojowego traktatu pokojowego, którego zawarcie miało nastąpić w przyszłości. Stolica Apostolska nie wyraziła też uznania Tymczasowego Rządu komunistycznego w Warszawie, który też nie zwrócił się do niej w tej sprawie.

3. Dnia 12 września 1945 r. Rada Ministrów Tymczasowego Rządu podjęła uchwałę, w której stwierdziła, że konkordat polski z 1925 r. przestał obowiązywać, oskarżając bezpodstawnie Stolicę Apostolską o zerwanie go podczas okupacji niemieckiej oraz, że nie uznaje nominacji administratorów apostolskich, ustanowionych przez kard. Hlonda. Decyzja Rządu komunistycznego w sprawie zerwania konkordatu formalnie była wadliwa. Jednakże Rząd przystąpił do wypełniania luki, jaka zaistniała po zerwaniu konkordatu, poprzez stanowienie jednostronnych decyzji ingerujących w sprawy wewnętrzne Kościoła.

Dnia 26 stycznia 1951 r. strona rządowa zażądała usunięcia ustanowionych przez Prymasa administratorów apostolskich na ziemiach zachodnich i północnych. Następnie urzędnicy państwowi wymusili na kanonikach kapitał katedralnych dokonania wyboru wikariuszy kapitulnych w miejsce administratorów apostolskich. Zaistniało realne niebezpieczeństwo powstania schizmy. Wówczas prymas Wyszyński na mocy nadzwyczajnych uprawnień Stolicy Apostolskiej zamianował nielegalnych wikariuszy kapitulnych swymi

wikariuszami generalnymi¹³. Należy z tego wnioskować, że na mocy nadzwyczajnych uprawnień otrzymał On od Papieża na tych ziemiach władzę administratora apostolskiego *ad nutum Sanctae Sedis*.

4. Wrogie decyzje władz komunistycznych wobec Stolicy Apostolskiej miały miejsce także w pozostałych państwach Europy środkowo-wschodniej: Rumunii, Węgrzech, Czechosłowacji, Jugosławii, Albanii, Niemczech Wschodnich, a jeszcze wcześniej (po agresji ZSRR na Polskę) w państwach nadbałtyckich – na podstawie układu Ribbentrop-Mołotow – na Łotwie i Litwie¹⁴. Władze tych państw zerwały stosunki dyplomatyczne ze Stolicą Apostolską i umowy konkordatowe zawarte w okresie międzywojennym.

5. Pius XII w swoich wystąpieniach publicznych piętnował agresywne posunięcia władzy komunistycznej, ale nie wymieniał ich *expressis verbis*. Natomiast Kongregacja Świętego Oficjum 1 lipca 1949 r. z Jego polecenia wydała dekret, na mocy którego zagroziła katolikom najsurowszą sankcją kościelną ekskomuniki *latae sententiae* za przynależność do partii komunistycznej lub podejmowanie z nią współpracy oraz za czytanie i rozpowszechnianie propagandy komunistycznej¹⁵. Należy zauważyć, że zakazy te w stosunku do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r. nie były czymś nowym. Było to bowiem uszczegółowienie norm prawa powszechnego w odniesieniu do nowych sytuacji faktycznych. Wszakże sankcje te przyczyniły się do jeszcze większych ataków władzy komunistycznej na katolików w krajach okupowanych przez ZSRR. Natomiast miały znaczenie ostrzegawcze dla katolików żyjących w krajach demokratycznych Europy Zachodniej, zwłaszcza we

¹³ P. RAINA, *Kardynał Wyszyński, Prymas Polski*, t. 1, Oficyna Poetów i Malarzy, Londyn 1979, s. 377-383.

¹⁴ K. LOZORAITIS, *Relazioni internazionali giuridiche bilaterali: esperienze e prospettive – Lituania*, w: *Relazioni internazionali giuridiche bilaterali tra la Santa Sede e gli Stati*, s. 204-205.

¹⁵ SUPREMA SACRA CONGREGATIO S. OFFICE, *Decretum* (1.07.1949), AAS 41 (1949), s. 334.

Włoszech, gdzie Chrześcijańska Demokracja weszła w koalicję z Włoską Partią Komunistyczną.

6. W trudnej sytuacji, jaka zaistniała po zerwaniu przez władze komunistyczne Konkordatu polskiego, prymas Wyszyński zdecydował się podjąć dialog w sposób zinstytucjonalizowany z rządem komunistycznym w ramach tzw. Komisji Mieszanej w sprawie zawarcia jakiegoś *modus vivendi*, aby „załatać” dotkliwą lukę prawną. W dniu 14 kwietnia 1950 r. nastąpiło podpisanie porozumienia między Episkopatem Polski i Rządem komunistycznym¹⁶. Jednakże w celu zabezpieczenia więzi między Kościołem w Polsce a Stolicą Apostolską do tego porozumienia wpisano następujące postanowienie: „Zasada, że papież jest miarodajnym i najwyższym autorytetem Kościoła, odnosi się do spraw wiary, moralności i jurysdykcji kościelnej; w innych natomiast sprawach Episkopat kieruje się polską racją stanu” (art. 5). Wpisanie tej zasady zaważyło na tym, że „porozumienie” to nie zostało przez Stolicę Apostolską zakwestionowane. Jakkolwiek zostało zawarte przez Episkopat bez uprzedniego upoważnienia Stolicy Apostolskiej, to później uzyskało jej milczącą aprobatę. Natomiast przedmiotem kontrowersji stał się inny fragment tego porozumienia: „Wychodząc z założenia, że Ziemie Odzyskane stanowią nieodłączną część Rzeczypospolitej, Episkopat zwróci się z prośbą do Stolicy Apostolskiej, aby administracje kościelne, korzystając z prawa biskupów rezydencjalnych, były zamienione na ordynariaty biskupie” (art. 3).

Stolica Apostolska powstrzymywała się z przekształceniem administratur apostolskich na tych ziemiach na diecezje, z powodu braku traktatu pokojowego, do zawarcia którego państwa alianckie zobowiązały się podczas konferencji w Poczdamie. Gdy wkrótce po

¹⁶ J. KRUKOWSKI, *Porozumienia między przedstawicielami Rządu i Episkopatu Polski z 1950 i 1956 r. Znaczenie i realizacja*, w: *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26-28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005, s. 33-70.

zakończeniu II wojny światowej zamiast traktatu pokojowego w stosunkach między państwami zachodnimi a blokiem państw komunistycznych zaistniały groźne napięcia, zwane „zimną wojną”, władze komunistyczne w braku stabilizacji organizacji kościelnej na Ziemiach Odzyskanych upatrywały podstawę do kwestionowania porozumienia z Episkopatem Polski i do pogorszenia sytuacji Kościoła w Polsce¹⁷. Stabilizacji polskiej organizacji kościelnej na tych Ziemiach Stolica Apostolska dokonała dopiero w latach 70-tych ubiegłego wieku – po podpisaniu pokojowego układu międzynarodowego między Polską Ludową i Niemiecką Republiką Federalną. Administratury apostolskie zostały podniesione do rangi diecezji, a administratorzy zostali mianowani biskupami diecezjalnymi.

7. Za pontyfikatu papieża Jana XXIII Stolica Apostolska podjęła dialog z rządami państw komunistycznych Europy środkowo-wschodniej, zwany „wschodnią polityką Watykanu”, mający na celu poprawę warunków działalności Kościoła w tych krajach. Przejawem zastosowania tej metody było podpisanie „Protokołu” z rozmów przeprowadzonych przez Stolicę Apostolską z komunistycznym Rządem Węgier (1964) oraz z socjalistycznym Rządem Jugosławii (1966). W 1974 r. nawiązane zostały tymczasowe stosunki dyplomatyczne między Stolicą Apostolską i rządem Polski Ludowej. Podpisano protokół dyplomatyczny w sprawie ustanowienia dwóch Zespołów ds. Kontaktów Roboczych między Stolicą Apostolską i Polską Ludową, które miały wynegocjować konwencję, na mocy której miała nastąpić stabilizacja stosunków między Stolicą Apostolską i Polską oraz normalizacja sytuacji prawnej Kościoła w Polsce¹⁸. Zarysowały się jednak różnice w pojmowaniu tej normalizacji w ujęciu

¹⁷ J. ŻARYN, *Stolica Apostolska wobec „zimnej wojny” (w pierwszych latach po II wojnie światowej)*, „Studia Najnowsze” 29 (1997), nr 2, s. 45-51.

¹⁸ P. RAINA, *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu. Tajne Dokumenty 1967-1989*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2001, s. 46-67.

władzy komunistycznej i w ujęciu prymasa Stefana Wyszyńskiego. Władzom komunistycznym zależało na uzyskaniu poparcia Stolicy Apostolskiej na arenie międzynarodowej i potwierdzenia w formie konwencji takich ograniczeń wolnościowych, jakie narzucone zostały Kościołowi i społeczeństwu polskiemu przez reżim komunistyczny. Natomiast kard. Wyszyński chciał, aby nastąpiło uznanie osobowości prawnej Kościoła w Polsce, zapewnienie Kościołowi działalności kulturotwórczej i zagwarantowanie wszystkim obywatelom wierzącym i niewierzącym, na zasadzie równości, udział w życiu publicznym. Władze komunistyczne dążyły do zawarcia konwencji poza plecami Prymasa Polski. Mons. Casaroli był skłonny pójść na „kompromis” wobec postulatów władzy komunistycznej. Jednak papież Paweł VI oświadczył, że nie będzie „normalizacji” bez udziału Prymasa i Episkopatu Polski¹⁹.

8. Zmiany w relacjach między Stolicą Apostolską a ZSRR, zwane „wschodnią polityką Watykanu”, zostały zainicjowane w okresie pontyfikatu Jana XXIII. Przyczyniła się do tego interwencja Jana XXIII w celu rozładowania napięcia między Stanami Zjednoczonymi i ZSRR wokół konfliktu na Kubie. W postępowaniu Stolicy Apostolskiej, obok metody piętnowania komunizmu jako systemu opartego na błędnej doktrynie, pojawiła się metoda dialogu z komunistami w sprawie zachowania pokoju między Wschodem i Zachodem wobec groźby użycia broni atomowej. Taką metodę wcześniej Stolica Apostolska próbowała stosować w pierwszych latach po rewolucji październikowej

¹⁹ A. GRAJEWSKI, *Kardynałowie Stefan Wyszyński i Agostino Casaroli. Dwie osobowości i dwie koncepcje wschodniej polityki Watykanu*, „Studia Prymasowskie” 3 (2009), s. 51-79; RAINA, *Cele polityki władz PRL wobec Watykanu*; A. CASAROLI, *Il martirio della pazienza. La Santa Sede e i paesi comunisti (1963-1989)*, Einaudi, Torino 2000 (wyd. polskie: *Pamiętniki. Męczeństwo cierpliwości. Stolica Apostolska i kraje komunistyczne (1963-1989)*, przeł. T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2001); M. MRÓZ, *Polityka wschodnia Stolicy Apostolskiej w latach 1978-1989/1990: idee i wartości w działaniu*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 29 (2014), nr 3, s. 121-145.

w Rosji, a następnie po II wojnie światowej zastosował ją prymas Stefan Wyszyński w Polsce.

Papież Jan XXIII przyjął założenie, że należy odróżnić błędy doktrynalne, na których jest oparty reżim komunistyczny, od ludzi, z którymi trzeba rozmawiać, mimo że wyznają błędne założenia ideologiczne. Jednocześnie wezwał katolików do współpracy z ludźmi wyznającymi inne poglądy – nie wykluczając komunistów – pod warunkiem zachowania swej tożsamości i lojalności wobec Kościoła (encyklika *Pacem in terris*).

Sobór Watykański II nie wydał specjalnego dokumentu poświęconego komunizmowi, a nawet nie wymienił *expressis verbis* „komunizmu”. Jednakże krytyczne stanowisko wobec tego reżimu *implicite* zawarł w analizie „ateizmu systemowego” w świecie współczesnym oraz wskazanie na wysoką godność osoby ludzkiej, jako źródła podstawowych praw i wolności należnych każdemu człowiekowi. W *konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym* Ojcowie Soboru zwrócili uwagę na zjawisko ateizmu systemowego, będącego elementem składowym ideologii społeczno-politycznych. Jakkolwiek Sobór nie nazwał z imienia tego zjawiska komunizmem, to z opisu wynikało, że chodzi o ten reżim. Stwierdził m.in.: „Zwolennicy tej doktryny, gdy dochodzą do rządów w państwie, gwałtownie zwalczają religię, szerząc ateizm, przy stosowaniu, zwłaszcza w wychowaniu młodzieży, również tych środków nacisku, którymi rozporządza władza publiczna” (*Gaudium spes*, nr 20). Sobór z jednej strony wskazał, że ateizm ten przez eliminację Boga z ludzkiej egzystencji przyczynia się do zubożenia człowieka, lecz z drugiej strony wskazał potrzebę współpracy wierzących z niewierzącymi dla wspólnego dobra osoby ludzkiej i budowania sprawiedliwego porządku społecznego oraz konieczność poszanowania prawa do wolności religijnej w życiu publicznym (*Dignitatis humanae*).

Papież Paweł VI kontynuował stanowisko Soboru Watykańskiego II

w płaszczyźnie doktrynalnej i praktycznej. Na szczególną uwagę zasługuje Jego encyklika *Populorum progressio* (1967) i list apostolski *Octogesima adveniens* (1971). Podkreślił on w nich niemożliwość pogodzenia programu marksistowskiego z zasadami katolickiej nauki społecznej, lecz – nie wykluczając możliwości współpracy katolików z komunistami dla dobra wspólnego – wezwał katolików do przeciwstawiania się niesprawiedliwym strukturom społecznym²⁰.

9. Do upadku komunizmu w Europie skutecznie przyczynił się papież święty Jan Paweł II, który znał reżim komunistyczny z autopsji. Podjął on bezkompromisową polemikę z podstawowymi założeniami, celami i praktyką komunizmu w całej Jego działalności nauczycielskiej, poczynając od encykliki *Redemptor hominis* (1979)²¹. Głównym motywem jego wystąpień jest prawda o godności osoby ludzkiej, wolności człowieka oraz konieczności poszanowania i ochrony podstawowych praw i wolności każdej osoby ludzkiej w życiu publicznym. W świetle obiektywnej prawdy o człowieku ocenił on system komunistyczny jako system degradujący i alienujący człowieka. Doniosłe znaczenie mobilizujące ludzi żyjących za „żelazną kurtyną” komunizmu do odwagi miało Jego wezwanie wypowiedziane podczas Mszy pontyfikalnej na placu Św. Piotra: „Nie bójcie się otworzyć drzwi Chrystusowi [...]”. Podsumowanie krytycznej oceny komunizmu ze strony Stolicy Apostolskiej zawarte jest w Jego encyklice społecznej *Centesimus annus* (1991)²².

²⁰ KRUKOWSKI, *Kościelne prawo publiczne*, s. 76-80.

²¹ IOANNES PAULUS PP. II, Litterae encyclicae ad Venerabiles Fratres in Episcopatu, ad Sacerdotes et Religiosas Familias, ad Ecclesiae filios et filias, necnon ad universos bonae voluntatis homines Pontificali eius Ministerio ineunte *Redemptor hominis* (4.03.1979), AAS 71 (1979), s. 257-324.

²² TENŹE, Litterae encyclicae Venerabilibus in Episcopatu Fratribus Clericisque et Religiosis Familiis, Ecclesiae Catholicae Fidelibus universis necnon bonae voluntatis hominibus saeculo ipso Encyclicis ab editis litteris «Rerum novarum» transacto *Centesimus annus* (1.05.1991), AAS 83 (1991), s. 793-867; S. KOWAL-

Z zarysowanej wyżej charakterystyki relacji między Stolicą Apostolską a reżimem komunistycznym w Rosji i krajach Europy środkowo-wschodniej nasuwają się następujące wnioski.

1. Stolica Apostolska wobec reżimu komunistycznego zawsze zajmowała krytyczne stanowisko, biorąc pod uwagę założenia materializmu marksistowsko-leninowskiego i metody ich realizacji polegające na narzucaniu społeczeństwu ideologii ateistycznej w miejsce religii przy użyciu aparatu państwowego.

2. Zdecydowanie krytyczne stanowisko wobec błędnych założeń i metod stosowanych przez władze komunistyczne w Rosji zajął Pius XI w encyklice *Divini Redemptoris*, czyli o bezbożnym komunizmie. Zaś całościowej oceny reżimu komunistycznego z punktu widzenia poszanowania i ochrony podstawowych wartości ludzkich dokonał papież Jan Paweł II w encyklice *Centesimus annus*.

3. W ustosunkowaniu się Stolicy Apostolskiej do komunizmu, jako wrogiej rzeczywistości, wystąpiło rozróżnienie między błędami doktryny, które należy odrzucić, a błądzącymi ludźmi, z którymi trzeba prowadzić dialog.

4. W relacjach między przedstawicielami Stolicy Apostolskiej a przedstawicielami władz komunistycznych wystąpiła rozbieżność celów. Stolica Apostolska podejmowała z nimi działania dyplomatyczne zmierzające do zmiany ich decyzji w konkretnych sprawach w celu poszanowania podstawowych wartości ludzkich bądź wynegocjowania gwarancji prawnych zapewniających Kościołowi możliwość realizacji swej misji duszpasterskiej, edukacyjnej i kulturotwórczej. Natomiast władze komunistyczne domagały się od Stolicy Apostolskiej poparcia na arenie międzynarodowej w celu osiągnięcia określonych interesów

politycznych i aprobaty narzuconych ograniczeń wolnościowych względem ludności, lecz nie dotrzymywały przyjętych zobowiązań. Nie były wiarygodnym partnerem.

5. W dyplomacji Stolicy Apostolskiej wobec komunizmu po II wojnie światowej wystąpiła metoda „małych kroków”, zwana „wschodnią polityką Watykanu”. Jakkolwiek skuteczność tej metody wobec reżimu na bliższą metę była mało widoczna, to jednak przyczyniła się do jego stopniowej liberalizacji i wewnętrznego rozpadu.

Bibliografia

Źródła prawa

- Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus (25.01.1983), AAS 75 (1983), pars II, s. 1-317; tekst polski w: Kodeks Prawa Kanonicznego, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Pallottinum, Poznań 1984.
- IOANNES PAULUS PP. II, Litterae encyclicae ad Venerabiles Fratres in Episcopatu, ad Sacerdotes et Religiosas Familias, ad Ecclesiae filios et filias, necnon ad universos bonae voluntatis homines Pontificali eius Ministerio ineunte Redemptor hominis (4.03.1979), AAS 71 (1979), s. 257-324.
- IOANNES PAULUS PP. II, Litterae encyclicae Venerabilibus in Episcopatu Fratribus Clericisque et Religiosis Familiis, Ecclesiae Catholicae Fidelibus universis necnon bonae voluntatis hominibus saeculo ipso Encyclicis ab editis litteris «Rerum novarum» transacto Centesimus annus (1.05.1991), AAS 83 (1991), s. 793-867.
- LEO PP. XIII, Epistola encyclica Sanctissimi Domini Nostri Leonis divina providentia Papae XIII de democratia christiana Graves de communi (18.01.1901), ASS 33 (1900/1901), s. 385-396.
- LEO PP. XIII, Litterae encyclicae Sanctissimi D.N. Leonis Papae XIII de conditione opificum Rerum novarum (15.05.1891), ASS 23 (1890/91), s. 641-670.
- PIUS PP. XI, Litterae encyclicae ad venerabiles fratres patriarchas, primates, archiepiscopos, episcopos, aliosque locorum ordinarios pacem et communionem cum Apostolica Sede habentes: de communismo atheo Divini Redemptoris (19.03.1937), AAS 29 (1937), s. 65-106.
- PIUS PP. XI, Litterae encyclicae ad venerabiles fratres patriarchas, primates, archiepiscopos, episcopos aliosque locorum ordinarios, pacem et

communione cum Apostolica Sede habentes itemque ad christifideles catholici orbis universos. De ordine sociali instaurando et ad evangelicae legis normam perficiendo, in annum XL post editas Leonis XIII litteras encyclicas «Rerum novarum» Quadragesimo anno (15.05.1931), AAS 23 (1931), s. 177-228.

SUPREMA SACRA CONGREGATIO S. OFFICE, Decretum (1.07.1949), AAS 41 (1949), s. 334.

Literatura

BALÁZS SHANDA, Relations between the Holy See and Hungary: the Legal Aspects of the Relations between Church and State, w: Relazioni internazionali giuridiche bilaterali tra la Santa Sede e gli Stati: esperienze e prospettive. International Bilateral Legal Relations between the Holy See and States: Experiences and Perspectives. 12-13 dicembre 2001, red. M. Smid, C. Vasil, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2003, s. 161-197.

CASAROLI AGOSTINO, Il martirio della pazienza. La Santa Sede e i paesi comunisti (1963-1989), Einaudi, Torino 2000.

CASAROLI AGOSTINO, Pamiętniki. Męczeństwo cierpliwości. Stolica Apostolska i kraje komunistyczne (1963-1989), przeł. T. Żeleźnik, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2001.

CHELINI JEAN, Jean-Paul II le pèlerin de la liberté, Jean Goujon, Paris 1980.

CODEVILLA GIOVANNI, Stato e Chiesa nell'Unione Sovietica, Jaca Book, Milano 1972.

CYWIŃSKI BOHDAN, Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994.

DUDEK ANTONI, GRYZ RYSZARD, Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1990), Wydawnictwo Znak, Kraków 2004.

DZWONKOWSKI ROMAN, Kościół katolicki w ZSRR 1917-1939. Zarys historii, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1997.

FUMAGALLI CARULLI OMBRETTA, A Cesare ciò che è di Cesare, a Dio ciò che è di Dio. Laicità dello Stato e libertà delle Chiese, Vita e Pensiero, Milano 2006.

GRAJEWSKI ANDRZEJ, Kardynałowie Stefan Wyszyński i Agostino Casaroli. Dwie osobowości i dwie koncepcje wschodniej polityki Watykanu, *Studia Prymasowskie* 3 (2009), s. 51-79.

GRAJEWSKI ANDRZEJ, Normalizacja administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych w kontekście watykańskiej polityki wschodniej, w: Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach

- Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej w 40. rocznicę wydania konstytucji apostołskiej Pawła VI *Episcoporum Poloniae coetus*, red. W. Kucharski, Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”, Wrocław 2013, s. 101-120.
- HLEBOWICZ ADAM, Kościół odrodzony. Katolicyzm w państwie sowieckim 1944-1992, Stella Maris, Gdańsk 1993.
- KAPLAN KAREL, Stát a církev v Československu v letech 1948-1953, Doplněk, Brno 1993.
- KOWALCZYK STANISŁAW, Ocena marksizmu w encyklice „Centesimus annus”, *Chrześcijanin w Świecie* 22 (1992), nr 1, s. 67-76.
- KRUKOWSKI JÓZEF, Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013.
- KRUKOWSKI JÓZEF, Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 2000.
- KRUKOWSKI JÓZEF, Kościół wobec reżymu komunistycznego w Polsce, *Kościół i Prawo* 10 (1992), s. 15-32.
- KRUKOWSKI JÓZEF, Porozumienia między przedstawicielami Rządu i Episkopatu Polski z 1950 i 1956 r. Znaczenie i realizacja, w: *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Symposium Prawa Wyznaniowego* (Kazimierz Dolny, 26-28 października 2004), red. A. Mezglewski, P. Stanis, M. Ordon, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005, s. 33-70.
- KRUKOWSKI JÓZEF, Uprawnienia nadzwyczajne Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski, wobec zagrożeń ze strony reżymu komunistycznego, *Studia Prymasowskie* 5 (2011), s. 29-42.
- KRUKOWSKI JÓZEF, Wstęp do nauki o państwie i prawie, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2004.
- LOZORAITIS KAZYS, Relazioni internazionali giuridiche bilaterali: esperienze e prospettive – Lituania, w: *Relazioni internazionali giuridiche bilaterali tra la Santa Sede e gli Stati: esperienze e prospettive. International Bilateral Legal Relations between the Holy See and States: Experiences and Perspectives*. 12-13 dicembre 2001, red. M. Smid, C. Vasil, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2003, s. 204-207.
- MIKOŁAJCZUK KRZYSZTOF, Uprawnienia Kardynała Stefana Wyszyńskiego wobec Kościoła Grekokatolickiego w archiwaliach Prymasa i Konferencji Episkopatu Polski, Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej „Gaudium”, Lublin 2016.
- MRÓZ MACIEJ, Polityka wschodnia Stolicy Apostolskiej w latach 1978-1989/1990: idee i wartości w działaniu, *Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego* 29 (2014),

- nr 3, s. 121-145.
- NITECKI PIOTR, Socjalizm i komunizm w nauczaniu społecznym Kościoła, *Chrześcijanin w Świecie* 22 (1992), nr 1, s. 50-66.
- PAŁYGA EDWARD, Polsko-watykańskie stosunki dyplomatyczne, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1988.
- PIERONEK TADEUSZ, Polityka konkordatowa Stolicy Apostolskiej ze szczególnym uwzględnieniem krajów Europy Środkowej i Wschodniej, *Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego* 29 (2014), nr 3, s. 147-177.
- PIETRZAK MICHAŁ, Prawo wyznaniowe, Wydawnictwo Prawnicze PWN, Warszawa 1999.
- RAINA PETER, Cele polityki władz PRL wobec Watykanu. Tajne Dokumenty 1967-1989, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2001.
- RAINA PETER, Kardynał Wyszyński, Prymas Polski, t. 1, Oficyna Poetów i Malarzy, Londyn 1979.
- RAINA PETER, Rozmowy biskupa Dąbrowskiego z władzami PRL. Stolica Apostolska reguluje organizację kościelną na Ziemiach Zachodnich i Północnych, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Pelplin 1998.
- RICCARDI ANDREA, Il potere del Papa, Da Pio XII a Paolo VI, Laterza, Bologna 1998.
- ROMANIUK MARIAN, Życie, twórczość i posługa Stefana Kardynała Wyszyńskiego Prymasa Tysiąclecia, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1994.
- SKWIERCZYŃSKI ZBIGNIEW, Komunizm. Stanowisko Kościoła, w: Encyklopedia Katolicka, t. 9, red. B. Migut, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002, kol. 525-527.
- STASZEWSKI MICHAŁ, Państwo a związki wyznaniowe w europejskich krajach socjalistycznych, Książka i Wiedza, Warszawa 1976.
- STEHLE HANSJAKOB, Tajna dyplomacja watykańska. Papięstwo wobec komunizmu (1917-1991), Real Press, Warszawa 1993.
- WYSZYŃSKI STEFAN, Pius XI w walce z komunizmem, *Ateneum Kapłańskie* 39 (1937), s. 466-478.
- ŻARYN JAN, Stolica Apostolska wobec „zimnej wojny” (w pierwszych latach po II wojnie światowej), *Studia Najnowsze* 29 (1997), nr 2, s. 45-51.
- ŻARYN JAN, Stolica Apostolska wobec konferencji jałtańskiej a prawa Polski do suwerenności, w: Jałta. Szkice i polemiki. Zbiór studiów, red. M. Drozdowski, Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie, Warszawa 1996, s. 185-198.

Stolica Apostolska wobec komunizmu. Od Benedykta XV do Jana Pawła II

Streszczenie

Artykuł ukazuje, jak przebiegały relacje między Stolicą Apostolską, jako najwyższym organem władzy Kościoła katolickiego, a państwami komunistycznymi w Europie. Całość obejmuje dwie części.

W pierwszej części ukazane jest stanowisko Stolicy Apostolskiej wobec reżimu komunistycznego w Związku Sowieckim w okresie od rewolucji październikowej do zakończenia II wojny światowej. Stolica Apostolska podjęła wówczas dialog z przedstawicielami władzy komunistycznej w celu niesienia pomocy charytatywnej głodującej ludności i uzyskania możliwości prowadzenia działalności duszpasterskiej względem wiernych. W pierwszej fazie władze komunistyczne zaproponowały Stolicy Apostolskiej zawarcie umowy międzynarodowej i nawiązanie stosunków dyplomatycznych, lecz nie chciały zaprzestać walki z religią i prześladowań Kościoła. W drugiej fazie nastąpiło zerwanie wszelkich kontaktów między władzami Związku Sowieckiego a Stolicą Apostolską. Wówczas papież Pius XI dokonał krytycznej oceny założeń ideologicznych i metod sprawowania władzy przez komunistów (enc. *Divini Redemptoris*).

Druga część zawiera przegląd relacji między Stolicą Apostolską a władzami państw komunistycznych Europy środkowej i wschodniej, którym po II wojnie światowej narzucono reżim komunistyczny, oraz Związkiem Sowieckim – w okresie od zakończenia II wojny światowej do rozpadu bloku komunistycznego w Europie. Po zakończeniu II wojny światowej władze tych państw zerwały stosunki dyplomatyczne ze Stolicą Apostolską i umowy konkordatowe z okresu międzywojennego oraz podjęły politykę ograniczania wolności Kościoła i dyskryminacji ludzi wierzących. W tej sytuacji Stolica Apostolska udzieliła biskupom diecezjalnym w tych państwach specjalnych uprawnień (*facultates speciales*), mających na celu zapewnienie Kościołowi funkcjonowanie w stopniu zbliżonym do normalnego. W okresie pontyfikatu Jana XXIII zainicjowany został dialog między Stolicą Apostolską a władzami państw komunistycznych w celu uzyskania gwarancji pokoju i poszanowania praw człowieka i wolności religijnej. Natomiast władzom tym zależało na uzyskaniu poparcia przez Stolicę Apostolską ich polityki na arenie międzynarodowej, lecz nie zaprzestawały ograniczania wolności religijnej. Radykalne zmiany nastąpiły dopiero w okresie pontyfikatu Jana Pawła II.

Słowa kluczowe: Kościół i Państwo, stosunki dyplomatyczne, konkordat, samostanowienie, wolność religijna, reżim polityczny

Holy See's Standpoint on Communism. From Benedict XV to John Paul II

Summary

The article shows the relations between the Holy See, as the supreme authority of the Catholic Church, and the communist states in Europe. Article consists of two parts.

The first part shows the standpoint of the Holy See against the communist regime in the Soviet Union from the October Revolution to the end of the Second World War. Then The Holy See undertook a dialogue with the representatives of the communist authorities in order to provide charitable assistance to the starving population and to gain the opportunity to conduct pastoral activities among the faithful. In the first phase the communist authorities proposed the Holy See to sign an international agreement and to establish diplomatic relations, but the communist authorities did not want to end the fight against religion and persecute the Church. In the second phase, all contacts between the Soviet Union and the Apostolic See were broken. Then Pope Pius XI made a critical assessment of the ideological assumptions and methods of exercising power by the communists (enc. *Divini Redemptoris*).

The second part shows the relationship between the Holy See and the communist states of Central and Eastern Europe, which after the Second World War the communist regime were imposed and the Soviet Union – from the end of the Second World War to the break-up of the communist bloc in Europe. After Second World War, the authorities of these countries broke off their diplomatic relations with the Holy See and the concordat agreements of the interwar period and adopted a policy of limiting Church freedom and discrimination against believers. In this situation, the Holy See has granted the diocesan bishops in these States the special privileges (*facultates speciales*) for the purpose of ensuring that the Church functions are as in normal circumstances. During the pontificate of the Pope John XXIII a dialogue was initiated between the Holy See and the authorities of the communist states in order to secure peace and respect for human rights and religious freedom. On the other hand, the authorities were keen to obtain support from the Holy See on their international policy, but they did not stop the restriction of religious freedom. Radical changes took place only during the pontificate of John Paul II.

Key words: Church and State, diplomatic relations, concordat, self government, religious freedom, political system

Information about Author: REV. JÓZEF KRUKOWSKI, Professor – President of the Legal Commission of the Lublin Branch of the Polish Academy of Sciences, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, Poland; e-mail: jkruk@kul.pl